

**MEDRESE GELENEĞİ VE
MODERNLEŞME SÜRECİNDE
MEDRESELER**

التراث المدرسي الشرعي والمدارس الشرعية في مواجهة مسار الحداثة

**MADRASAH TRADITION AND
MADRASAHS IN THE PROCESS OF
MODERNIZATION**

**KEVNETORA MEDRESEYÊ
Û
DI PÊVAJOYA MODERNBÛNÊ DE
REWŞA MEDRESEYAN**

M.Ş.Ü. YAYINLARI -1-

1. cilt isbn: 978-605-5137-01-4

Kitap Adı

Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler

Editör

Yrd. Doç. Dr. Fikret GEDİKLİ

Son Okumalar

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ

Dizgi

Yrd. Doç. Dr. Fikret GEDİKLİ

Kapak Tasarım

Erdal YILDIZ

Baskı/Cilt

-2-

1. Baskı

Mayıs 2013, Muş

Bu eserin bütün hakları M.Ş.Ü' ye aittir.
Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi

Muş Alparslan Üniversitesi
Tel: 0436 213 00 59 – Fax: 0436 213 00 59
www.alparslan.edu.tr

**MEDRESE GELENEĞİ VE
MODERNLEŞME SÜRECİNDE
MEDRESELER**

ULUSLARARASI SEMPOZYUM

التراث المدرسي الشرعي والمدارس الشرعية في مواجهة مسار الحداثة

**MADRASAH TRADITION AND
MADRASAHS IN THE PROCESS OF
MODERNIZATION**

**KEVNETORA MEDRESEYÊ
Û
DI PÊVAJOYA MODERNBÛNÊ DE
REWŞA MEDRESEYAN**

5-7 Ekim / October 2012
Muş Alparslan Üniversitesi
Muş / TÜRKİYE

Medreselerin Toplumsal ve Dini Gelişimdeki Rollerini: İsfahan Örneđi

Ar. Gör. Nurullah YAZAR¹

Giriş

Toplumlar daima bir değişim süreci içerisinde dirler. Toplumsal yapılar, kurumlar ve ilişkiler sürekli olarak değişmektedirler. Toplumsal değişmeyi sağlayan nedenler çeşitlilik gösterdiği gibi, bu nedenlerden bazılarının ön plana çıkması da toplumdan topluma farklılık gösterir. Eğitim de toplumsal değişimin önemli unsurlarından birisidir.² Eğitim faktörünün toplumsal ve dinî değişim üzerinde etken olduğu yerlerden birisi de İsfahan'dır. Büyük Selçuklular döneminde burada kurulan medreseler toplumsal ve dinî gelişimin öncüsü olmuştur.

Kuruluşu, İran'ın tarihi ile eş zamanlı olarak kabul edilen İsfahan³, zaman içerisinde birçok devletin egemenliğine girmiş ve hemen hemen hepsinde ülkenin önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Selçukluların hâkimiyetine geçtiği sırada da Batı İran'ın en büyük şehri olan İsfahan⁴; siyasî, ticarî ve ilmî açıdan son derece önemli bir konuma sahipti. Biz de bu çalışmamızda İsfahan'da Selçuklular döneminde yaşanan toplumsal değişimi ve medresenin bu değişimde ki rolü ve etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

1 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2 Ahmet Eskicumalı, Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946, Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, cilt 19(2), 2003, s. 15.

3 Lütfullah Hünerfer, Aşinal ba şehri-tarihi-yi İsfahan, İntişarat-ı Gülha, İsfahan 1994, s. 1.

4 David Durand-Guedy, Iranian Elites and Turkish Leaders: A History of Isfahan in the Saljuqid Period, Routledge 2008, s. 23.

1. Selçuklu Eğitim Politikası ve İsfahan Medreseleri

Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk, Şii Fatımîler'in Sünnî Abbasîleri ve Selçukluları yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmi açıdan da yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar vermiştir.⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin birçok şehrinde kurulan medreseler kurucusuna nispet ile Nizamiye Medreseleri olarak adlandırılmıştır. İslam dünyasında ciddi bir tehlike haline gelen şii-İsmailî fikirlerin zararlı etkilerine karşı ehl-i sünnet inancının korunması ve yayılmasını sağlamak, İslam dünyasında yaşanan fikir kargaşasını ve çatışmasını asgarî düzeye indirmek⁶ amacı güden bu eğitim kurumları, İslam kültür ve medeniyetine birçok yönden hizmet etmişlerdir. Nizamiye medreselerine ek olarak, devletin koymuş olduğu hedeflere hizmet etmek adına Selçuklu sultanları ve devlet adamları da birçok medrese açmıştır.

İsfahan'da açılan Selçuklu medreselerine baktığımızda, şehirde kurulan medreselerin ilki ve en önemlisi 457 / 1064-65 yılında⁷ İsfahan Ulu Camii'nin yanında inşa edilen İsfahan Nizamiye Medresesidir.⁸ Şafîîlerin ikamet ettiği⁹ Derdeşt mahallesinde kurulan¹⁰ bu medresenin ilk müderrisi Nizamü'l-Mülk'ün Merv'de vaaz ederken dinleyip beğendiği Horasanlı şafîî fakih Ebû Bekir Muhammed b. Sabit el-Hocendî (öl. 483 / 1090)'dir.¹¹

Muhammed b. Sabit el-Hocendî döneminde İsfahan Nizamiye Medresesi ilmi açıdan diğer medreselerin önüne geçmiştir. Bu sebepten dolayı bazı kaynaklarda onun yaşadığı dönemden bahsederken İsfahan "Daru'l-İlim" olarak adlandırılmak-

5 Abdülkerim Özyayın, Nizamiye Medresesi md., D.İ.A., İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 188.

6 Abdurrahman Acar, Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu = International Symposium on the Contribution of Turkish World to Islam, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007*, 2007 s. 355.

7 Nurullah Kesai, Medarisu Nizamiyye ve te'sirat-ı ilmi ve ictimai-yi an, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1374, s. 31.

8 Maferruhi, Mufaddal b. Sa'd b. el-Hüseyn el-İsfahani, Kitabı Mehasinu İsfahan, nşr. Celaleddin el-Hüseyn Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Milli, Tahran 1933/1312, s. 104; Avi, Hüseyin b. Muhammed b. Ebî'r-Rıza, Tercüme-i Mehasin-i İsfahan ez Arabi bi-Farisi. ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran 1328hş., s. 142.

9 Kesai, s. 223.

10 A.K.S. Lambton ve vd., İsfahan, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Brill 2007, 172.

11 İbnü'l-Esir, c. X, s. 366.

tadır.¹² Ayrıca Sadrettin lakabına nisbeten medrese “Medrese-i Sadriyye” adıyla da anılmıştır.¹³

İsfahan’da Nizamiye Medresesine ek olarak, Sultan Melikşah, Hanefiler ile Şafiîlerin beraber eğitim gördükleri¹⁴, Sultan Muhammed Tapar genellikle şafiî öğrencilerin okudukları Sultan Muhammed Selçukî Medresesi’ni inşa ettirmiştir.¹⁵ Ayrıca Nizamü’l-Mülk’ün en büyük oğlu olan ve Melikşah döneminde İsfahan’ın idaresini üstlenen Ebû’l-Feth Muzaffer Fahu’l-Mülk, muhtemelen Şafiîler için, Fahrîyye Medresesi adı altında bir medrese inşa ettirmiştir. İsfahan’da kurulan bir diğer Selçuklu medresesi de Mahmud b. Muhammed döneminde vezirlik yapmış olan Kemalü’l-Mülk’ün kurmuş olduğu medresedir.¹⁶

2. Medreseler Öncesi Toplumsal Yapı

İsfahan’da açılan medreselerde sunulan eğitim hizmetleri, şehrin toplumsal ve dinî gelişim ve değişimi üzerinde etkili bir unsur olmuştur. Bu değişimi daha iyi gözlemleyebilmek adına, medreseler öncesi yapı hakkında bilgi vermenin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu bağlamda, tebliğimizin merkezi olan İsfahan’ın medrese öncesi dinî-mezhebî yapısına baktığımızda Selçuklular tarafından tehlikeli görülen gayr-i sünnî fikirlerin şehirde taban bulduğunu görmekteyiz.

İsfahan’daki gayr-i sünnî unsurları incelediğimizde, şehrin Bâbek el-Hürremî’nin 201-223 (816-838) önderliğinde isyan eden aşırı şîî Hürremîler’in etkin olduğu yerler arasında olduğunu görmekteyiz.¹⁷ Hürremîlere ek olarak, hem ulûhiyet, hem de peygamberlik gücünün Cafer b. Ebû Talib’in oğlunun torunu olan Abdullah b. Muaviye’de toplandığına inanan Cenahiler de kendilerine merkez olarak İsfahan’ı seçmişlerdi.¹⁸ Aşırı şîî İsmailîyye mezhebinin bir kolu olan Karmatiliğin¹⁹, Horasan ve Maverâünnehir bölgesine girişi de İsfahan üzerinden olmuştur. Bu bölgede Kar-

12 Ali Ekber Kecbâf, İsfahan der devr-i Selçukiyyân, Sâzmân-ı Ferheng-i Terfih-i Şehrdâr-i İsfahan, hicri-şemşî 1389, s. 146.

13 Kesai, s. 222.

14 Hînuşah Sencer, Tecaribü’s-Sef, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1978, s. 282.

15 Hamdullah Müstevfî, Nüzhetül kulub, kuşîş Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbhâne-i Tahuri, Tahran, 1958, s. 49

16 Kecbâf, s. 110.

17 İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-tarih, Dâru Beyrut, Beyrut 1992, c. VI, s. 441.

18 İbnü’l-Esir, c. V, s. 370.

19 Geniş bilgi için bk. Sabri Hizmetli, Karmatiler md., D.İ.A., c. XXIV, İstanbul 2001, s. 510-514.

matîlik 360 / 970- 971 yılında İsfahan'da kurulmuş²⁰ ve birçok önemli isim davete kazandırmıştır.²¹ Karmatîler, İsfahan'da Büyük Selçuklu Devleti'nin otoritesini sıkıntıya düşürecek olan Bâtınlığın de temelini oluşturmuşlardır.²²

Gayr-i sünî unsurların İsfahan'da taraftar bulabilmelerinin nedenlerini arasında, Kûfelilerin İsfahan'ın hem fethinde hem de İslamlaşmasında önemli işlevler yüklenmelerini²³, şehrin demografik yapısında önemli bir yer tutan Deylemlilerin İslâmiyeti Abbasîlerin baskılarından kaçarak bu bölgeye sığınan Ali evladından öğrenmeleri neticesinde²⁴ şîa itikadını benimsemiş olmalarını ve de Selçuklu öncesi Şîi Büveyhîlere bağlı Kâkûyîler'in İsfahan'da hâkim olmalarını gösterebiliriz.

Medreseler öncesi İsfahan'ın sünî yapısı da değişime ışık tutması açısından son derece önemlidir. Büyük Selçuklular Dönemi'nde kurulan medreseler öncesinde, İbn Mende ailesinin etkinliğiyle birlikte IV. / X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İsfahan'ın dinî hayatında en çok göze çarpan ve etkin olan sünî unsurun Hanbelîlik olduğunu görürüz.²⁵ Öyle ki, bölge şehirlerindeki en kalabalık Hanbelî nüfusu, Bağdat dâhil olmak üzere, İsfahan'da bulunmaktaydı.²⁶ Hanbelîliğin şehirdeki etkinliğini örnekleyecek olursak, medreseler öncesinde İsfahan'da Hanbelîler ile Şafîiler arasında bir takım mezhep kavgaları yaşanmaktaydı. Bu kavgalardan bir tanesi de hadis, tasavvuf ve tarih ilimlerinde ön plana çıkmış Ebû Nuaym İsfahanî (öl. 430/1038) ile Hanbelî âlim Ebû Abdullah b. Mende²⁷ (öl. 395 / 1005) arasında cereyan etmişti. Yaşanan tartışma sırasında her iki âlim de birbirini ağır ifadelerle suçlamıştı. İkili arasındaki anlaşmazlık bir mezhep taassubuna dönüşmüş ve İsfahan'daki Şafîî ve Hanbelîler karşı karşıya gelmişlerdi. Neticede Hanbelîler, Şafîîlilere baskın gelmiş, Ebû Nuaym, İsfahan Ulu Camii'ne sokulmamış, şehirden çıkarılmış hatta öldürülmüştür.²⁸

20 Mesudî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, et-Tenbih ve'l-İşraf, ed. Michael Jan de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1967, s. 342.

21 Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları" Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 10, Sayı 3, 2010, s. 224.

22 İbnü'l-Esir, c. X, s. 313.

23 Mahfuz Söylemez, Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 22.

24 Tahsin Yazıcı, Deylem md. D.İ.A., İstanbul 1994, c.IX, s. 264.

25 Guedy, s. 135.

26 Sibt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'l-zaman fi tarihî'l-a'yan, yay. Ali Sevim, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1966, s. 194.

27 M. Yaşar Kandemir, İbn Mende, Ebû Abdullah md., D. İ. A., İstanbul 1999, c. XX, s. 177-179.

28 Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 46-47.

Selçuklu öncesi yaşanan bu olay, şehirde Hanbelîlerin, etkinliğini ve gücünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.1. Toplumsal Değişimin Örnekleri

Aksine görüşler olmakla birlikte eğitim sisteminin, toplumsal değişimde doğru-
dan doğruya bir araç olarak kullanıldığı, toplumun eğitim vasıtasıyla şekillendirilip
değiştirildiği,²⁹ bu sebepten dolayı eğitimin toplumsal değişim sürecinde belirleyici
bir unsur olduğu ve eğitim ile bir durumdan başka bir duruma geçişin sağlanabile-
ceği savunulmaktadır.³⁰ Esasen bu görüşleri destekleyecek örnekleri medreselerin
etkisiyle İsfahan'da görmekteyiz. Büyük Selçuklu Devleti, hedeflediği toplumsal de-
ğişimi gerçekleştirebilmek için eğitimi bir araç olarak kullanmış, döneminin eğitim
kurumları olan medreseler üzerinden toplumsal değişim ve gelişimi sağlamaya çalış-
mıştır ve bu konuda da başarıya ulaşmıştır. İsfahan'da kurulan medreseler, toplumu-
nun inanç dünyası üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu durumun bir sonucu ola-
rak, Devlet'in hedeflediği toplumsal değişim gerçekleşmiş ve şehirde bulunan gayr-i
sünnî unsurlar büyük oranda bertaraf edilmiştir. Selçuklu sonrası yazılan eserlere
baktığımızda İsfahan, sünnî şehirleri arasında zikredilir hale gelmiştir.

İsfahan'da kurulan medreseler açılış amaçlarını gerçekleştirip gayr-i sünnî un-
surların toplum üzerindeki etkisi azaltılırken, şehrin sünnî dokusunda da geniş
çaplı bir değişime yol açmıştır. Medreseler öncesi şehirde yaygın olan Hanbelîlik,
medrese sonrasında yerini Hanefîlik ve Şafîliğe bırakmıştır. Bu durumun en büyük
göstergesi, medreseler öncesi bahsettiğimiz Hanbelî-Şafî çekişmesinin medreseler
sonrasında Hanefî-Şafî çekişmesine dönüşmüş olmasıdır. Şehirde yaşanan mezhep
kavgalarından bahseden Yakut el-Hamavî, kavganın tarafları olarak Hanefîler ile Şa-
fîiler'den vermekte,³¹ Hanbelîlerden bahsetmemektedir. Bu durum medreselerin de
etkisiyle şehirde Hanbelîlerin etkinliğini kaybettiğini ve bir anlamda kendi halinde
bir yaşam sürdürdüklerini düşündürmektedir.

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da âlimler toplumun kanaat önderleriydi
ve insanların fiilleri üzerinde son derece etkiliydiler. Melikşah sonrasında yaşanan
fetret döneminde şehirde etkin hale gelen Bâtınîlere karşı insanlar can ve mal gü-

29 Mustafa Ergün, Eğitim Sosyolojisi, <http://www.egitim.aku.edu.tr/egsos.pdf>, 12.07.2012.

30 Vahap Sağ, Toplumsal Değişim Ve Eğitim Üzerine, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2003, Cilt: 27 No:1, s. 13.

31 Hamavî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-Büldan, Dâru İhyat-Türasıl-Arabi, Beyrut 1979, c. I, s. 209.

venliklerini korumak için Şâfiî Fakih Ebû'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed el-Hocendi'nin önderliğinde birleştiler.³² Halkın Şâfiî bir âlimin önderliğinde birleşmesi onun şahsî ilmi seviyesinin yanı sıra, taraftarlarının çokluğu ile açıklanabilir. Ona taraftar edinme ortamını sağlayan mekân da medrese olmuştur.

2.2. Medreselerin Toplumsal Değişimdeki Rollerini

Eğitim toplumsal değişimin önemli bir unsurudur. Bununla birlikte, eğitimi etkin bir faktör olarak kullanabilmek için, cazip hale getirmek ve toplumda tercih edilebilir kılmak gerekmektedir. Nizamiye medreselerinin bir takım uygulamalarıyla bu etkiyi sağlamakta başarılı olduğunu görmekteyiz. Öncelikli olarak, bu medreselerde hem eğitim-öğretim kadrosuna hem de öğrenim süresi boyunca ve de mezun olduktan sonra öğrencilerine sunulan imkânlar, insanların medreselere olan eğilimini artırıyordu. Medreseler öğrencilerine sadece kalacak yer tahsis etmekle kalmayıp öğrenim hayatları süresince verdiği burslarla öğrencilerin geçimini de kolaylaştırıyordu. Bu nedenle de oldukça rağbet görüyordu.³³ Medreselere olan ilgiyi arttıran bir diğer sebepte, medreselerde eğitim görenlerin devlet kademelerinde bürokrat olarak görevlendirilmeleri ve Selçuklu hanedanı tarafından himaye edilmeleriydi. Bununla birlikte, Nizamiye medreselerinde müderris olmanın veya öğrenci olarak kabul edilmenin temel şartının şâfiî olmaya bağlanması, sunulan fırsatlardan istifade etmek isteyenlerin mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Birçok âlim bu medreselerde ders verebilmek için birbirleriyle yarışmış hatta bu uğurda mezheplerini değiştirmişti. Ahmed b. Ebû'l Feth Ali ve Vecih b. Dehhân gibi Hanbelî âlimler medresede ders verebilmek için Şâfiîliği benimsemiştir.³⁴ Öğrenciliğe kabul edilmenin temel şartı olan Şâfiî olma kriteri de, eğitim görmek isteyenlerin mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur ve kurulan medreselerinde etkisiyle İsfahan halkının büyük çoğunluğu Şâfiî mezhebine mensup olmuştur.³⁵ Bununla birlikte şunu da belirtmemiz gerekmektedir ki, Nizamü'l-Mülk'ün koymuş olduğu Şâfiî olma şartı bir mezhep taassubu olarak veya Şâfiîcilik olarak algılanmamalıdır. Bunun yerine Nizamü'l-Mülk yaptığını mensubu olduğu mezhebinin tanınırlığını artırma veya mezhebe hizmet etme çabası olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Aksine bir durum söz konusu olsaydı Selçuklu Sultanı Hanefî Melikşah'ın bu duruma müdahil

32 İbnü'l-Esir, c. X, s. 314.

33 Guedy, s. 123.

34 Abdülkerim Özaydın, s.189.

35 Hamdullah Müstevfî, s. 49

olacağını düşünmekteyiz.

Toplumun mezhep tercihini etkileyen bir diğer sebep olarak, Nizamiye medreselerinin dinî ilimlerin ve özellikle Şafîî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş olması ve medreseler bünyesinde bu alana dair birçok eserin kaleme alınmasını gösterebiliriz. Bu durumun bir getirisi olarak, Şafîî âlimlerin tanınırlığı artmış ve Şafîîlik yaygınlık kazanmıştır.³⁶

Sonuç

Her toplum daima bir değişim süreci içindedir. Toplumsal yapılar, kurumlar ve ilişkiler sürekli olarak değişmektedir. Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da da toplumsal bir değişimin gerçekleştiği muhakkaktır. Eğitim de bu değişimin önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda İsfahan özelinden hareketle, Büyük Selçuklu döneminin en önemli eğitim kurumu olan medreselerinin önemli bir değişim ve gelişime yol açtıklarını söyleyebiliriz. Tabii ki, şehirde yaşanan bu büyük değişimi salt medrese etkisi olarak algılamak doğru değildir. Zira siyasî, ekonomik ve toplumsal sebeplerinde bu değişim üzerinde etkili olduğunun bilincindeyiz. Ancak şehirde yaşanan bu dönüşümün bir de eğitim boyutu vardır ve bunu sağlayan etken de medreselerdir. Eğitim, toplumsal değişmeyi sağlayan nedenlerden birisidir³⁷ ve Büyük Selçuklular tarafından kurulan medreseler; eğitim standartları, eğitim sırasında ve sonrasında sundukları imkânlar, iktidarın himayesi gibi sebepler ile cazip hale gelmiş, ayrıca medreselerde okuma şartları ve eğitim sırasındaki müfredat insanların mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuş ve toplumsal değişime büyük ölçüde yön vermiştir. Bunu medreseler vasıtasıyla gerçekleştirmiş ve halka herhangi bir baskıda bulunmamışlardır.

Kaynakça

Acar, Abdurrahman, Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu = International Symposium on the Contribution of Turkish World to Islam, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007*, 2007, s. 351-364.

Avcu, Ali, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 10, sayı 3, 2010.

³⁶ Abdülkerim Özyadın, s. 191.

³⁷ Eskicumalı, s. 15.

Avi, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, Tercüme-i Mehasin-i İsfahan ez Arabi bi-Farisi. ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran 1328hş.

Ergün, Mustafa, Eğitim Sosyolojisi, <http://www.egitim.aku.edu.tr/egsos.pdf>, 12.07.2012.

Eskicumalı, Ahmet, Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946, Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, cilt 19(2), 2003.

Guedy, David Durand, Iranian Elites and Turkish Leaders: A History of Isfahan in the Saljuqid Period, Routledge 2008.

Hamavî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-büldan, Dâru İhya'it-Türasî'l-Arabi, Beyrut 1979.

Hamdullah Müstevfi, Nüzhetül kulub, kuşîş Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitabhâne-i Tahuri, Tahran, 1958.

Hinduşah Sencer, Tecaribü's-Selef, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûri, Tahran 1978

Hizmetli, Sabri, Karmatiler md., D.İ.A., c. XXIV, İstanbul 2001.

Hünerfer, Lütfullah, Aşinai ba şehr-i tarihi-yi İsfahan, İntişarat-ı Gülha, İsfahan 1994.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, el-Kamil fi't-tarih, Dâru Beyrut, Beyrut 1992.

Kandemir, M. Yaşar, İbn Mende, Ebû Abdullah md., D. İ. A., İstanbul 1999.

Kara, Seyfullah, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Kecbâf, Ali Ekber, İsfahan der devr-i Selçukiyyân, Sâzmân-ı Ferheng-i Terfih-i Şehrdâr-i İsfahan, hicri-şemşi 1389.

Kesaî, Nurullah, Medarisu Nizamiyye ve te'sirat-ı ilmi ve ictimai-yi an, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1374.

Lambton, A.K.S. vd., İsfahan, Historic Cities of the Islamic World, ed. C. E. Bosworth, Brill 2007.

Maferuhi, Mufaddal b. Sa'd b. el-Hüseyin el-İsfahani, kitabı Mehasinu İsfahan, nşr. Celaleddin el-Hüseyin Tahrani, Matbaa-i Meclis el-Milli, Tahran 1933/1312.

Mesudi, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, et-Tenbih ve'l-İşraf, ed. Michael Jan de Goeje, Leiden : E. J. Brill, 1967.

Özaydın, Abdülkerim, Nizamiye Medresesi, D.İ.A., c. XXXIII, İstanbul 2007.

Sağ, Vahap, Toplumsal Değişim Ve Eğitim Üzerine, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2003, Cilt: 27 No:1.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt, Mir'atü'z-zaman fi tarihi'l-a'yan, yay. Ali Sevim, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Söylemez, Mahfuz, Bedevilikten Hadârilîğe Kûfe, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Tsafirir, Nurit, The Beginnings of the Hanafi School in Isfahan, Islamic Law and Society, cilt 5, sayı 1, 1998, s. 1-21.

Yazıcı, Tahsin, Deylem md. D.İ.A., c. IX, İstanbul 1994.